

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 91^e jaargang • december 2018 • losse verkoop € 4,50

Oud Utrecht 6

De 'verkeerde wereld' van de Utrechtse Caravaggisten
Naoorlogse advents- en kerstevenementen
Spectaculaire aanwinsten Utrechtse musea

Historische vereniging Oud-Utrecht

Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en regio Utrecht.

Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / secretariaat@oud-utrecht.nl / (06) 347 89 416 **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Ledenadministratie NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-) **Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is** wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Website www.oud-utrecht.nl, redactie.website@oud-utrecht.nl.

Digitale nieuwsbrief (redactie.nieuwsbrief@oud-utrecht.nl) wordt de eerste van alle oneven maanden verspreid. Leden waarvan het emailadres bekend is krijgen deze automatisch toegezonden, aanmelden voor niet-leden kan via www.oud-utrecht.nl/service/contact.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 91e jaargang nr. 6 / december 2018 / ISSN 1380-7137

Tijdschrift Oud-Utrecht is een uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht en verschijnt zes maal per jaar in de even maanden **Deadline** agenda nummer 1/2019: 30 december 2018.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres:** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Kopij** sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen te vinden op www.oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** kunnen gestuurd worden naar de eindredacteur, Lakenvelderstraat 20, 3573 SG Utrecht.

Publicatierechten van de opgenomen illustraties zijn naar beste intentie geregeld. Een ieder die meent dat zijn of haar rechten zijn overtreden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Senefelder Misset, Doetinchem

Losse nummers kosten € 4,50 (themanummers € 7,50) **Verkoopadressen** Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachttegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Hier uw advertentie?

meer informatie via
penningmeester@oud-utrecht.nl

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

172

Korine Hazelzet

Genreschilderkunst als verkeerde wereld
Herwaardering van de Utrechtse Caravaggisten

178

Annabel Dijkema

Christus en de Samaritaanse vrouw
Aanwinst 1: Museum Het Catharijneconvent

180

Armand Heijnen

Hoe God verdween uit Veritas
Boekbespreking

182

Ton H.M. van Schaik

'Bouw zelf een kerststal'
Adventsevenementen in het naoorlogse Utrecht

188

René de Kam

Getuige van een rampjaar
Aanwinst 2: Centraal Museum

190

Signalement

192

Daniël Blom

Promotie in oorlogstijd: 'D.O.S. jubelt!'
Aanwinst 3: Het Utrechts Archief

195

Agenda

Bordelen en drankgelagen

Vanaf 16 december is in het Centraal Museum de tentoonstelling 'Utrecht, Caravaggio en Europa' te zien. Hoe de 'didactiek van de verkeerde wereld' en het realisme en de lichtval van de Italiaanse meester samenkomen in de vrolijke gezelschapstaferelen van de Utrechtse schilders Gerard van Honthorst en Dirck van Baburen.

Drie bijzondere aanwinsten

Een 16e-eeuws beeld, een 17e-eeuws schilderij, een 20e-eeuws filmpje. Dit najaar breidden Museum Het Catharijneconvent, het Centraal Museum en Het Utrechts Archief hun Utrechtcollectie uit met spectaculaire aanwinsten.

'Stille nacht' uit 10.000 kelen

Warme chocola bij de burgemeester, massale volkskerstzang in de Jaarbeurs, een kerststal op het Vredenburg, een alternatieve nachtmis: de naoorlogse advents- en kerstevenementen in Utrecht waren er in alle soorten en maten.

□ OMSLAG: GERARD VAN HONTHORST, DE KOPPELAARSTER, 1625 (DETAIL); FOTO ERNST MORITZ | CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Gerard van Honthorst, *De koppelaarster*, 1625

□ FOTO ERNST MORITZ | CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

Genreschilderkunst als verkeerde wereld

Herwaardering van de Utrechtse Caravaggisten

Van 16 december tot 24 maart is in het Centraal Museum de expositie 'Utrecht, Caravaggio en Europa' te zien. Utrechtse schilders als Gerard van Honthorst en Dirck van Baburen trokken, net als vele andere kunstenaars, naar Rome en lieten zich inspireren door het werk van Michelangelo Merisi Caravaggio (1571-1610). Tegelijkertijd sloten ze aan bij de Nederlandse traditie van de didactiek van de 'verkeerde wereld'.¹

In de Nederlandse profane kunst vanaf de late Middeleeuwen tot in de 17e eeuw komen voorstellingen met volgens eigentijdse normen verwerpelijke gedrag opvallend veel vaker voor dan voorbeelden van deugdzaam

gedrag. We vinden in de zogeheten genrekunst bordelen en herbergen van verdacht allooi, vrouwen met de broek aan en mannen die onder de plak zitten, ongelijke liefdesparen, minzieke ouderen, brassende rijkeluis-

zoontjes en bedelaars, drinkebroers, kaart- en andere kansspelers, kwakzalvers en de bekende huishoudens van Jan Steen.

In navolging van Caravaggio, die rond 1595 in Rome voor dit genre de artistieke middelen van het bedrieglijk echte realisme en het clair-obscur ontwierp, hebben tal van kunstenaars hun onderwerpen uit die wereld gekozen. Daaronder figureert een aantal schilders uit Utrecht die in Rome hebben gewerkt: de Utrechtse Caravaggisten genaamd, onder wie Gerard van Honthorst (1592-1656) en Dirck van Baburen (ca 1592/3-1624). In hun werk vallen vooral thema's als bordelen, vrolijke drinkers, spelers en muzikanten op. De iconografie van dit genre kunnen we verklaren vanuit het concept van de zogenaamde Verkeerde Wereld.²

Amuseren of moraliseren

De Utrechtse Caravaggisten vonden in het werk van Caravaggio en diens navolgers, met name Bartolommeo Manfredi, de inspiratie en de artistieke middelen om elementen uit de werkelijkheid bedrieglijk echt na te bootsen. Vooral in de uitbeelding van laag volk probeerden zij elkaar in meesterschap te overtreffen. Hun artistieke bekwaamheid pasten zij toe in thema's die al langer bestonden, zoals 'de verloren zoon die zijn erfdeel verbrast bij de hoeren' als toonbeeld van afkeurenswaardig gedrag.

In de oude bisschopsstad Utrecht van de eerste twee, drie decennia van de 17e eeuw vonden kunstenaars in de kringen rond de Utrechtse humanist

Dirck van Baburen, *De triktrakspeleers*, ca. 1622

□ PRIVÉ-COLLECTIE NEW YORK CITY

Buchelius een voedingsbodem voor de traditionele didactiek via *exempla contraria*, voorbeelden van de verkeerde wereld. In die kringen was men niet vies van bloot en schunnigheden waarmee het satirische lage genre gepaard ging. In de loop van de 17e eeuw echter kwam de didactiek van de verkeerde wereld steeds meer onder kritiek te liggen. Met de verdwijning van de waardering ervoor verdween op den duur ook de kennis die nodig is om *exempla contraria* als zodanig te herkennen. Bovendien werden schilderijen in later eeuwen niet zelden 'gefatsoeneerd': menig geldstuk, obscene gebaar en decolleté werd weggeretoucheerd om ze aan te passen aan de heersende normen. Schilderijen die in 17e-eeuwse inventarissen nog onverbloemd als 'bordeeltgen' werden beschreven moesten voortaan door het leven als onbeduidende genretafereeltjes.

Iedere bezoeker van het Centraal Museum kent het pikante meisje met de luit van Gerard van Honthorst dat de beschouwer zo'n verleidelijk inkijkje in haar decolleté biedt. Kunsthistorici zijn het er niet over eens of Honthorst deze koppelaarsscène lou-

ter als lust voor het oog of ook moraliserend bedoeld heeft. Een door Crispijn van de Passe uitgegeven gravure naar *De triktrakspeleers* van Dirck van Baburen laat wat dat betreft niets te raden over. In het bijschrift (van Buchelius) wordt de triktrakspeleer uitgemaakt voor een vuile zuipschuit die zijn geld verspeelt en zijn vrouw slaat. Daarmee valt de gravure in de categorie van *exempla contraria*. Of dat ook geldt voor het originele schilderij van Baburen blijft natuurlijk de vraag.

Exempla contraria

In de 17e eeuw bestond er een didactiek die zich bediende van negatieve voorbeelden of *exempla contraria*, voorbeelden dus om beslist *niet* na te volgen. *Exempla contraria* toonden verkeerd gedrag om dat lachwekkend te maken en daardoor goed gedrag juist te propageren. Het verkeerde werd veelal toegeschreven aan laag volk. Soms werd het van berispelend commentaar voorzien, maar vaak ook werd het, verwarrend genoeg, (ironisch) aangeprezen.

Crispijn van de Passe I naar Dirck van Baburen, *Irarum causas fugito* (*Triktrakspeleers/Cholerisch temperament*)

□ MUSEUM BOIJMANS VAN BEUNINGEN

Dergelijke omkeringen in de rollen van man/vrouw, meerdere/mindere, mens/dier en regelrechte absurditeiten zien we afgebeeld op Verkeerde Wereldprenten die vanaf de 16e eeuw enorm populair werden in heel Europa. Lachwekkend, zeker, maar ook riskant.

Aan *exempla contraria* valt ongetwijfeld meer plezier te beleven dan aan brave voorbeelden. Maar er kleven ook risico's aan. Zonder tekst is beslist niet duidelijk dat we de veelal vrolijke en oogstrelende voorstellingen moeten afkeuren. Dat geldt zeker voor het *Vrolijk gezelschap* van Gerard van Honthorst uit 1622.

			
DE CONINCK WAKT TE VOET	HEY KINT EERST DE DOCTOREN	HEY WYF TRECK NA DE REICH	EEN TOREN STAET INDE RIJCK
			
DE ENICHT' VANGHT SYN MEESTER	DE WERUPEL DRACHT' DE GEDONTE	DE RIJNDE LEYDT DE RIJNDE	DEN ARMAN GIEFDE SYN ECK
			
DE VOGHELEN EYEN DE MAN	DEN EERST DREYFT SYN MEESTER	TEINT CALVEY SYN VADER	TEINT WICHTY SYN VADER
			
DE SCHAPEN BIJEN DE WOLF	DE BOEREN TRECKEN DE FLOOT	DE LUFFTKEEN TRECKENDE WAGEN	HEY SCHAKT KNIJCHEN DE AERDE
			
DE WAGEN TRECKT DE OASEN	DE OS VLEET DEN SLACHTER	TEVERKEN SCHRIJDT DE SLACHTER	DE GHOEDEREN TREYDEN VOET
			
DE HINNE SIT OP DEN HAEN	DE VISSEN NESTLEN INDE BOOMEN	DE VROUWEN BESTORMEN THUIS	DE TAFEGAY LUST DE MEESTER CRY
			
DE MUYSJEN VANGEN DE CAT	TE KINT VOEDT SYN MOEDER	DE KLEYN VOGHELEN EYEN DE GEGOT	DE VISSEN VANGEN DE VOGHELEN
			
DE WIELT JALOUS DE JAGERS	DE VERKENDE VERKEN	DE KRANCKE WIELT DE DOCTOREN WIEL	DE SCHIFTEN VAHLEN TE LAND

☐ VERBLIJFPLAATS ONBEKEND

we niet op het schilderij terug vinden. Verder noteerde Buchelius dat ze het over kunst hadden. Met name Rubens kwam ter sprake en opmerkelijk genoeg nogal kritisch. De tafelenoten vonden dat Rubens het meer van geluk dan van hard werken moest hebben en dat de gravures van Vorsterman naar zijn schilderijen wel erg prijzig waren.⁵

Behalve als *De terugkeer* wordt dit schilderij als *De verloren zoon* aangeduid. Deze interpretatie wordt niet algemeen onderschreven, maar toch is er veel voor te zeggen om hier van een verloren zoon te spreken.⁶ De verloren zoon uit de Bijbelse gelijkenis (Lucas 15:11-32) werd in de litera-

Gerard van Honthorst, *Vrolijk gezelschap* (ook wel bekend als *De terugkeer of als De verloren zoon*), 1622

□ ALTE PINAKOTHEK MÜNCHEN

tuur en vooral in het (straat)toneel gebruikt als negatief voorbeeld bij uitstek. Zo schreef de rector van de Utrechtse St. Hiëronymusschool, Georgius Macropedius, in 1537 een blijspel over de losbol. Dat werd opgevoerd op het stadhuisplein en hield de Utrechtse bevolking een (lach)spiegel voor over de kwalijke gevolgen van een verkwistend leven. De verloren zoon die zijn erfdeel verbrast in een bordeel was een zeer populair onderwerp in de Nederlandse kunst van de 16e eeuw en begin 17e eeuw. In de eerst bekende beschrijving uit 1719 van Honthorsts schilderij wordt het doek ook omschreven als 'de verloren zoon die met drank en tederheid verleid wordt in een bordeel'.⁷

In het kluchtgenre werd het losbandige leven van de verloren zoon breed uitgemeten, maar ook hoe hij na zijn bordeelbezoek platzak en in zijn hemd door de hoeren werd weggejaagd en met urine begoten, dit ongetwijfeld tot grote hilariteit van de toeschouwers. Die scène zien we ook op een gravure uit een bundel waaraan Crispijn van de Passe heeft meegewerkt, de *Nieuwen leucht Spiegel* uit 1617.⁸ Op de achtergrond van een bordeelscène met een naakte

hoer, waarbij de man zijn beurs leeg stort bij de koppelaarster - en een nar ernaar wijst om ons attent te maken op die dwaasheid -, zien we bij wijze van vervolgcène - en waarschuwing aan het adres van de beschouwer - hoe de man door de hoeren uit de herberg wordt gejaagd en er een pis-pot over hem wordt uitgestort.

Crispijn van de Passe, die in 1620 de terugkeer van Honthorst uit Italië meevierde, was een goede vriend van Buchelius. Die had de graveur in 1611 naar Utrecht gehaald nadat hij om geloofsredenen uit Antwerpen en vervolgens uit Aken had moeten vluchten en ook niet meer veilig was in Keulen, waar hij een internationaal opererende uitgeverij had opgezet. In de geleerde en kosmopolitische kringen rond Honthorst, Buchelius en Van de Passe in Utrecht waren grappen die we nu als platvoers en voorstellingen die we nu als zedeloos zouden beschouwen volkomen geaccepteerd. En ook in de meest elitaire kringen waardeerden verzamelaars de spitsvondige, onder grappen vermomde vermaningen die de caravaggisten hun met hun bedrieglijk realistische schilderijen voortoverden.

Ah præciose pudor præcio quam vinceris auri, *Nieuwen leucht Spiegel*, 1617

□ UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT, BIJZONDERE COLLECTIES

Gerard van Honthorst, *Vrolijk gezelschap* (De liederlijke student), 1625

□ ALTE PINAKOTHEK MÜNCHEN

De liederlijke student

Ook al beeldden de Utrechtse Caravaggisten vaak volkse types uit, de inhoud en ook het publiek waarop hun kunst was gericht waren bepaald niet volks. Het gaat om humor van geleerden die het satirische genre toepasten. Van studentikoze humor kunnen we met recht spreken bij een *Vrolijk Gezelschap* van Honthorst uit 1625 dat tegenwoordig bekend is onder de titel *De liederlijke student*.⁹ De clou van dit schilderij is te vinden in het boek op de tafel terwijl het gezelschap lacht om de figuur op de voorgrond die een wijnkan ophoudt om te laten zien dat die leeg is. Het boek is opengeslagen bij een gedicht van de Amsterdamse dichter Caspar Barlaeus, ook weer een goede vriend van Buchelius. Het in het Latijn gestelde gedicht bevat een klacht van de student tegen zijn boeken die hij ervan beschuldigt hem hoofdpijn te bezorgen. Veel liever maakt hij plezier met vrouwen en drank. De grap zit

hem in een woordspeling in de laatste woorden: 'Et studio-sus qui studiosus eram.' Het twee keer hetzelfde geschreven woord *studiosus* moeten we satirisch opvatten als de verklaring: 'ik, die eerst een geleerde was, ben nu door mijn liederlijk streven een zwijn.' Met andere woorden, hiermee wordt de hoofdpersoon ontmaskerd als een negatief voorbeeld. Maar om zo'n boodschap te verstaan moet je wel heel goed kijken en ook nog het gekunstelde humanistenlatijn beheersen waarvan de geleerde dichters in Honthorsts omgeving zich bedienden.

De koppelaarster

Is het is voor de huidige beschouwer al lastig *exempla contraria* in de 17e-eeuwse genreschilderkunst als zodanig te herkennen, nog moeilijker is het om er waardering voor op te brengen. Dit vanwege de schijnheden, maar niet in het minst ook door de combinatie van schone vorm en abjecte inhoud. Moeten we nu echt in die aantrekkelijke, vaak schitterend geschilderde werken van de Utrechtse Caravaggisten zulke lelijke

dingen zien? Wilde Dirck van Baburen met zijn vrolijke *Triktrakspelers* nu echt meedelen wat Buchelius op de door Crispijn van de Passe uitgegeven gravure naar diens schilderij zette? En wat te denken van *De koppelaarster* van Dirck van Baburen uit 1622?

Dit fors bemeten 'bordeeltgen' hing destijds in de woning van een zeer vroom katholieke inwoonster van Delft, Maria Thins. De superbe geschilderde personages zijn in close-up weergegeven, in een kring rond een luit waaromheen de sprekende handen als in een choreografie mime spelen. Meesterlijk is de variatie in stofuitdrukking met de roomblanke huid van de jonge vrouw, het meer gebruiende gezicht met de glimmend rode neus van de man en de gerimpelde huid van de oude vrouw. Baburen had lang in Rome gewerkt, van ca. 1612 tot ca. 1621 en hij woonde in dezelfde wijk als Manfredi die geldt als de artistieke erfgenaam van de in 1610 gestorven Caravaggio. Vrij snel na zijn terugkeer in Utrecht stierf de pas ongeveer 30 jaar oude Baburen waardoor zijn oeuvre beperkt bleef. Toch inspireerde hij andere schilders, met

name Johannes Vermeer. De Delftse schilder moet Baburens *Koppelaarster* in ademloze bewondering bekeken en bestudeerd hebben. Dat kon gemakkelijk, want Maria Thins was de schoonmoeder van Vermeer en hij woonde bij haar in huis. Tot twee keer toe beeldde Vermeer het schilderij van Baburen af als schilderij in een schilderij, beide keren met een musicerende jonge vrouw als hoofdonderwerp.¹⁰ Het is nog niet opgehelderd of Vermeer zich met deze schilderijen tot de weergave van de werkelijkheid beperkte, zich artistiek met Baburen wilde meten en/of met het schilderij in het schilderij (ook) een moraliserende boodschap wilde overbrengen, laat staan hoe zijn vrome schoonmoeder naar Baburens *Koppelaarster* keek.

Wisselende waardering

De Nederlandse waardering voor de Utrechtse Caravaggisten is in de 19e eeuw vanwege hun onhollandse invloeden even diep weggezakt als die voor de toen als onvervalst Hollands beschouwde Vermeer omhoog is geschoten. Maar de laatste decennia is de waardering voor de caravaggisten internationaal weer duidelijk in stijgende lijn en krijgt ook het onderzoek naar de betekenis van de voorstellingen meer aandacht. Die is in Utrecht zelf tot op heden niet overweldigend geweest. Daar kan echter verandering in komen met de expositie in het Centraal Museum waarin verschillende werken te zien zullen zijn van deze kunstenaars, die in hun eigen tijd internationaal waardering vonden tot in de hoogste kringen.

Dirck van Baburen, *De koppelaarster*, 1622

□ MUSEUM OF FINE ARTS BOSTON

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op het ongepubliceerde *conference paper* 'La peinture de genre comme monde renversé. Les exempla contraria chez les peintres caravagesques d'Utrecht', n.a.v. van de expositie *Les Bas-Fonds du Baroque, la Rome du vice et de la misère*, Petit Palais, Parijs 2015.
- 2 K. Hazelzet, *Verkeerde Werelden. Exempla contraria in de Nederlandse beeldende kunst* (Leiden 2007).
- 3 R. Hagen en R.M. Hagen, *What Great Paintings Say* (Keulen 2003) deel II, 221-225. Zie ook: https://nl.wikipedia.org/wiki/Vrolijk_Gezelschap. Voor recente literatuur zie cat. *Gherardo delle Notti. Quadri bizzarrissimi e cene allegre* (Florence, Galleria degli Uffizi, 2015) 200.
- 4 A. Buchelius, *Annotationes et excerpta quaedam*. UBU hs. 1683 / 5 M 28, 1r. Met dank aan Kees Smit.
- 5 De gravures van Lucas Vorsterman waren ook wel van topkwaliteit, anders dan die naar werk van de Utrechtse Caravaggisten zoals vorig jaar in het Centraal Museum te zien was op de tentoonstelling *Grappen en grollen. Reproductiegrafiek naar de Utrechtse Caravaggisten*.
- 6 J. R. Judson en R.E.O. Ekkart, *Gerrit van Honthorst 1592-1656*, Doornspijk 1999, nr 283. Zie ook J.F.M. Kat, *De verloren zoon als letterkundig motief*, diss. Amsterdam 1952.
- 7 G.J. Karsch, *Ausführliche und gründliche Specification derer vortrefflichen und unschätzbaren Gemälden welche in der Galerie der Churfürstl. Residenz zu Düsseldorf in grosser Menge anzutreffen sind*, 1719 (?), nr. 148: 'Der Verlorne Sohn/ wel- Cher in dem Bordello mit Frunden(?) und Caressieren sich Verführen(?) last / gemahlet von Honthorst.' (In de Franstalige editie: 'le fils prodigue séduit avec boisson et tendresse dans un bordel.') Met dank aan Mark Tubben.
- 8 *Nieuwen leucht Spiegel* 1617, nr 31: <http://emblems.let.uu.nl/nj1617031.html>
- 9 H. Krüssel, 'Vicia gemit Pallas. Der liederliche Student. Ein lateinisches Epigramm auf ein bewegtes Studentenleben', *Pro Lingua latina* 14 (2013) 126-131. http://www.pro-lingua-latina.de/index_html_files/Student.pdf. Met verdere literatuur.
- 10 *Jonge vrouw, zittend aan het virginaal*, London, National Gallery; *Het Concert*, Boston (in 1990 gestolen).

Christus en de Samaritaanse vrouw

Vorig jaar kocht Museum Catharijneconvent een Utrechtse sculptuur op een veiling van Sotheby's in Londen. Het vroeg 16e-eeuwse beeld van Christus en de Samaritaanse vrouw, dat toegeschreven wordt aan het atelier van de Meester van de Utrechtse Stenen Vrouwenkop¹, is niet alleen een mooie aanwinst maar ook een intrigerend studieobject.

Annabel Dijkema

Kunsthistorica en junior conservator Museum Catharijneconvent

Het beeld toont ons Christus die na een tocht door de woestijn bij een waterput neerstrijkt en spreekt met een vrouw uit Samaria (Nieuwe Testament, Johannes 4). Het gesprek waarin hij haar doet inzien dat hij de zoon van God is, is uiterst levendig weergegeven.

Als onder invloed van de Reformatie de geloofsbeleving verandert, krijgt deze scene grote populariteit. Door de eeuwen heen wordt het verhaal vooral geïnterpreteerd als model voor een bekeerde verloren ziel. Rondom de Reformatie geven theologen er een radicaal andere betekenis aan.² Zij zien de Samaritaanse vrouw niet langer als onwetende, maar bovenal als zondige vrouw, die zichzelf leert kennen dankzij Jezus. Daarmee sluit de scene aan bij populaire thema's in het opkomende humanisme en protestantisme, zoals zelfreflectie, direct contact met Jezus en wet en genade.

Daarom is de veronderstelling dat de sculptuur van Christus en de Samaritaanse vrouw een fragment is uit een groot altaarstuk onwaarschijnlijk. Het beeldhouwde middendeel van zo'n altaarstuk bevat meestal afbeeldingen die aansluiten op de hoogfeesten in het liturgische

jaar, zoals van het leven of lijden van Jezus, Maria of een heilige. Er is hierdoor geen enkele beeldhouwde scene van Christus en de Samaritaanse vrouw in een Noord-Europees retabel bewaard.³ Andere beeldhouwde vroeg 16e-eeuwse voorbeelden van het verhaal treffen we wel aan op een doopvont, als bekroning van een koorbank of als reliëf voor privé-devotie. Het ligt daarom meer voor de hand dat het Utrechtse beeld eigenstandig functioneerde op een plek waar een persoonlijker vorm van devotie plaatsvond en waar een morele boodschap op zijn plaats was, zoals een privé-vertrek, of privé-kapel.

Meester van stenen vrouwenkop

Het nieuwe beeld wordt toegeschreven aan het atelier van de Meester van de Utrechtse stenen vrouwenkop. Deze beeldhouwer dankt zijn noodnaam aan een stenen vrouwenkop in Museum Catharijneconvent. Uit dat atelier kennen we beelden in hout en steen, in klein en groot formaat en voor zowel de profane als de religieuze markt. In Nederland was uit dit atelier nog geen beeldengroep met bijbelse voorstelling zoals de Christus en de Samaritaanse vrouw aanwezig. Door allerlei stijlovereenkomsten met andere beelden, waaronder het bolvormige voorhoofd van de vrouw, het ruitpatroon op haar hoofddoek en de plooiwal en handen, sluit het beeld onmiskenbaar aan bij het werk van de meester.⁴

In het verleden zijn er twijfels geuit over de ouderdom van het beeld. Verwarring ontstond doordat een in de jaren 60 uitgevoerd dendrochronologische onderzoek een vervaardigingsdatum van ca. 1460 opleverde.⁵ Nieuw onderzoek naar zowel jaarringen als koolstof in het hout levert echter een datering op in het eerste kwart van de 16e eeuw die zeer goed past bij de stijl van het beeld.⁶ De resten van roodoranje verf en grondering die tijdens de restauratie op twee plaatsen gevonden zijn,⁷ wijzen ook op een middeleeuwse vervaardiging. Aan de achterzijde van het beeld is een uitsparing voor een verticale balk te zien. Hier zat een ophaalsysteem voor de put, die de compositie van het beeld veel sterker maakt.

Van deze sculptuur bestaat een tweede, grotere en meer verfijnde versie in een kerk in het Duitse Zyfflich. Kenners leek het aanvankelijk onwaarschijnlijk dat in een middeleeuws atelier een scene herhaaldelijk wordt uitgebeeld. In de werkplaats van de Utrechtse meester gebeurde dat echter wel getuige een identieke *Vlucht naar Egypte* op twee blaasbalgen in Amsterdam en New York, en eenzelfde *Maria met kind* op een epitaaf en schoorsteenfries in het Centraal Museum, zij het met verschil in verfijning.⁸ Deze 'serieproductie' is in de 16e-eeuwse schilderkunst heel gebruikelijk, maar is voor de beeldhouwkunst minder bekend.⁹ In het Utrechtse atelier lijkt dit echter een gangbare praktijk.

Daarmee is het onderzoek naar het beeld niet afgesloten. Er blijven veel vragen, over de werkwijze van het atelier, de navolging ervan,¹⁰ de relatie met de sculptuur in Zyfflich en het functioneren van dit beeld. Voor het museum vormt dit beeld daarom niet alleen een fraaie aanwinst, maar ook een buitengewoon interessant studieobject. U kunt de sculptuur bekijken in de Utrechtzalen van het museum.

Stenen vrouwenkop, 1500-1530

□ FOTO HETFOTOATELIER UTRECHT | MUSEUM CATHARIJNECONVENT UTRECHT

Noten

- 1 Zie onder andere: Henri Defoer, 'Utrechtse hout- en steensculptuur uit de late middeleeuwen, 1450-1550', in: Micha Leeflang en Kees van Schooten (red.), *Middeleeuwse beelden uit Utrecht, 1430-1530* (Utrecht 2012) 76-77.
- 2 Craig S. Farmer, 'Changing Images of the Samaritan Woman in Early Reformed Commentaries on John', *Church History*, 65, 3 (sept. 1996), 365-375.
- 3 Met dank aan collega's van het RKD in Den Haag en KIK IRPA in Brussel voor deze inventarisatie.
- 4 Werk uit het atelier is onder andere te vinden in Museum Catharijneconvent, Centraal Museum, Rijksmuseum en de Domkerk (het zogenaamde altaar van Anthonis Pot in de kapel van Jan van Arkel).
- 5 Hermann Jung, 'Rätsel um ein Niederrheinische Plastik', *Niederrheinische Blätter*, november 1972 IV, 12-15.
- 6 C14 test in opdracht van RCD Lockinge, door het Radiocarbon Laboratory van de Universiteit Groningen, juli 2017; Dendrochronologisch onderzoek door Prof. Dr. habil. Peter Klein, Universiteit Hamburg, augustus 2017.
- 7 Restauratieverslag van Aleth Lorne, 2018.
- 8 Rijksmuseum BK-NM-66 en Metropolitan Museum 53.207. Op het stuk uit New York is in de verflaag het jaartal 1723 aangetroffen. Mogelijk betreft dit niet, zoals verondersteld, de datering van het snijwerk, maar de datering van de polychromie, die modern oogt. Centraal Museum, schoorsteenfries 1762 en epitaaf 1801.
- 9 Zie bijvoorbeeld: M. Faries (red.), *Making and Marketing: Studies of the Painting Process in Fifteenth- and Sixteenth-Century Netherlandish Workshops* (Turnhout 2006).
- 10 De scene kende namelijk in de neogotiek grote navolging in Nederland, met name in het atelier van Hendrik van der Geld.

Leden van de commissie van ontvangst en Annie Quaadvliet, 'het kleinste vrouwelijke lid van studentenvereniging Veritas', die de eerste steen gelegd heeft van de nieuwe sociëteit Eigen Huis (Kromme Nieuwegracht 54). In haar handen heeft ze een zilveren bekertje als herinnering aan de ceremonie op 2 december 1933.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF VERITAS

Hoe God verdween uit Veritas

In 2014 bestond gezelligheidsvereniging Veritas 125 jaar. Met enige vertraging markeerde historicus Cees Willemsen dit lustrum van de allereerste katholieke studentenvereniging van Nederland met de uitgave van een lijvige geschiedschrijving.

Dat het een lijvig boek is geworden, hangt samen met allerlei uitstapjes die de auteur zich veroorlooft en waar de eindredacteur hem kennelijk zijn gang in heeft laten gaan. Willemsen heeft zo wel een mooie verbinding weten te leggen tussen de binnenwereld - de jeugdcultuur van Veritas - en de buitenwereld - de vereniging als deel van de katholieke emancipatie tot uiteindelijk de teloorgang van die katholieke denominatie. Keerzijde van die aanpak is echter dat zij uitweidingen en dubbelingen oplevert die de vaart uit het verhaal halen. Je kunt je afvragen of het echt nodig is om bijvoorbeeld, als je de terugkeer van

de dasjes-jasjes cultuur binnen Veritas rond 1980 wilt verklaren, je moet wijzen op het te zelfder tijd gepropageerde ethische réveil van minister Van Agt, het aantreden van de reactionaire bisschoppen Simonis en Gijzen, het rechtse bewind van Thatcher en Reagan, de publicaties over conservatisme van de Utrechtse hoogleraren Boogman en Von der Dunk, de bloei van EO en Refomatorisch Dagblad en de bekering van Prince en Bob Dylan? In de context van deze studentengeschiedenis zijn dergelijke zijwegen wat ver gezocht, en is de beoogde doelgroep (oud- en huidige Veritijnen) er ook niet echt mee gediend.

Ik kan me althans niet voorstellen dat de huidige student een boek van 600 pagina's vol enthousiasme van linksboven tot rechtsonder zal spellen op zoek naar dit soort dwarsverbanden. Toch zijn sommige uitstapjes die Willemsen zich veroorlooft - naar bijvoorbeeld de rol van het Thomisme, de fenomenologie of het gemeenschapsgevoel binnen de Veritijnse denkwereld - niet gratis. Ze laten de worsteling zien die de vereniging eigenlijk al vanaf haar beginjaren gehad heeft met haar katholieke signatuur. Wel of niet aan de leiband van de clerus (bijvoorbeeld in de persoon van een moderator), wel of niet samenwerken met katholieke zusterverenigingen en met name met de Katholieke Universiteit Nijmegen, wel of niet aandacht voor gezelligheid en eigen mores naast 'verdieping', wel of geen volwaardig lidmaatschap van vrouwen... de discussies waren niet van de lucht. Ook al is het een lijvig boek geworden, wat Willemsen niet gedaan heeft

is nagaan hoe Veritas in de publieke opinie te boek stond. Veritijnen vonden (en vinden?) de leden van het Utrechtsch Studenten Corps (USC) bijvoorbeeld nogal elitair, maar hoe is die beoordeling omgekeerd? Hoe staan de andere verenigingen tegenover Veritas, en hoe denken de Utrechtse over deze groep studenten? Daarmee was het verhaal wellicht nog iets completer geworden, iets minder in zichzelf (in Veritas en in de katholieke zuil) gekeerd.

Levensbeschouwelijk ontheemd

Veritas begon in 1889 als 'Leesvereniging', niet als gezelligheidsvereniging. De meeste leden gingen voor hun borrel of avondmaaltijd naar het USC, waar ze voor hun levensbeschouwelijke vorming echter te weinig aantreffen. Aan de Rijksuniversiteit Utrecht werden eind 19e eeuw anti-katholieke, materialistische, liberale en darwinistische ideeën gepropageerd, waarmee het toenemend aantal katholieke studenten niet goed raad wist. Veel van die studenten kwamen bovendien uit de wat lagere sociale klassen, waardoor ze zich in het academisch (en corporaal) milieu wat onwennig voelden. De activiteiten van het nog jonge Veritas bestonden dan ook uit het samenstellen en laten rouleren van een leesportefeuille en - mondjesmaat - het uitnodigen van katholieke voormannen om lezingen te verzorgen. Begin vorige eeuw pleitte de vereniging tevens voor het aanstellen van een katholieke hoogleeraar, wat via de Radboudstichting ook gerealiseerd werd: in 1910 trad J.Th. Beysens aan als bijzonder hoogleeraar logica, metafysica, zielkunde en ethica.

Het ledenaantal groeide gestaag. Mede daarom kreeg Veritas in 1923 een eigen onderkomen, omdat inmiddels ook het gezelligheidselement (met onderafdelingen voor toneel, cabaret en muziek) een grotere rol was gaan spelen - hoewel het voor een 'roomse kroeg' nog te vroeg leek. Die kwam er uiteindelijk tóch, in het Eigen Huis aan de Kromme Nieuwegracht. Daar zetelt Veritas nog steeds, hoewel er in de jaren zestig een uitstapje gemaakt werd via de

aankoop van Oudaan aan de Oudegracht - een avontuur waaraan de vereniging bijna failliet is gegaan. Keerpunt in de rooms-katholieke identiteit van de vereniging vormde het bestuur met preses Jan Veldhuis - de latere voorzitter van het college van bestuur van de Universiteit Utrecht, dat -misschien niet geheel toevallig - samenviel met de start van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1963). In een rede bij gelegenheid van de 74e verjaardag van Veritas in 1963 betoogde Veldhuis dat de vereniging niet langer als louter katholiek moest worden beschouwd, maar de nadruk moest leggen op haar informele karakter en open moest staan voor iedereen. Hij was niet tegen religiositeit, maar vroeg zich af of die gekoppeld moest zijn aan instituties. 'Zo leek het Veritijnse leven zijn confessionele verzadigingspunt bereikt te hebben', concludeert Willemsen. In 1977 brak het toenmalige bestuur formeel met de katholieke kerk.

Toenemende corporalisering

De periode daarna kenmerkt zich door een toenemende corporalisering van de vereniging, zich uitend in bijvoorbeeld de hiervoor al genoemde terugkeer van dasje-jasje en mantelpakje, waar een decennium eerder de spijkerbroek nog bon ton was. In de beschrijving van deze periode laat Willemsen vooral veel 'binnenwereld' zien -vaak aan de hand van mooie interviews met oud-leden of bestuurders. De pakweg vijftien Veritijnse termen voor een biertje (goudgele pretcilinder, spa goud), de gebruiken van de jaarclubs met het gummilied (Gummi Arabicum, Gummi Elasticum), de verhalen over de eerstejaarskampen; zulke anekdotes zal de huidige generatie Veritijnen (inmiddels een populatie van 1.800 studenten) méér aanspreken dan de nogal zware kost uit het eerste deel van het boek.

Rond 2000 sloeg die corporalisering behoorlijk op hol, toen enige in de pers breed uitgemeten ontgroeningsperikelen de vereniging in diskrediet brachten. Eerstejaars werden tijdens de introductie afgezekend en uitgescholden. Dieptepunt was het zogeheten Nova-incident, waarbij er bij

Boekbespreking

Cees Willemsen. *Aeterna Veritas. Studentenvereniging Veritas tussen Rome en Utrecht 1889-2014*. Uitgave van Stichting de Plantage. Utrecht, 2018. ISBN 978 90 77030 41 7. 605 pagina's, € 45,00.

Armand Heijnen

Historicus en als redacteur verbonden aan de Universiteit Utrecht

iemand een sigaret op het lijf zou zijn uitgedrukt (het tv-programma *Nova*, voorloper van *Nieuwsuur*, besteedde veel aandacht aan de zaak). Na drie achtereenvolgende jaren met klachten ging de universiteit over tot onderzoek, trok zij de subsidie in en was het Veritasbestuur niet meer welkom bij academische plechtigheden. Die maatregelen leidden tot een herbezinning op de introductie, die voortaan veel ludieker zou worden en minder repressief, waardoor weer spoedig vrede met de universiteit gesloten kon worden en de sancties werden opgeheven.

‘Bouw zelf een kerststal’

Adventsevenementen in het naoorlogse Utrecht

In de jaren na de oorlog werden in Utrecht allerlei advents- en kersevenementen georganiseerd. Van een intieme viering bij de burgemeester thuis tot de Volkskerstzang in de Margriethal. Op het Vredenburg stond een levensgrote kerststal van Het Portaal vlakbij een pot van het Leger des Heils. De kerken zaten vol, en ook thuis was het feest.

Jonkheer mr. Coen de Ranitz was van eind 1948 tot voorjaar 1970, liefst 22 jaar lang, een populaire burgemeester van Utrecht. Hij was een deftige Haagse heer met een geaffecteerd accent, partijloos, remonstrants en met nauwe banden met het koningshuis. In zijn ambtsperiode werd Utrecht de vierde stad van het land en onderdeel van de Randstad. Twee trefwoorden illustreren deze transformatie: singeldemping en Hoog Catharijne. Van beide projecten, intussen gedeeltelijk ongedaan gemaakt respectievelijk grondig vernieuwd, was De Ranitz een pleitbezorger.

Afgekeken van Soestdijk

Het burgemeestersechtpaar had de gewoonte om op een avond tegen Kerstmis in hun herenhuis Maliesingel 18 tegenover het Lepelenburg een besloten ontvangst te regelen voor naaste medewerkers thuis en op het stadhuis.¹ Dat waren de boden, de chauffeur en de huismeester van het stadhuis, het Kabinet van de burgemeester, de tuinman en de huishoudster juffrouw Dina Westerink en nog een paar andere personeelsleden. Allemaal met hun echtgenoten of hun ‘serieuze aanstaanden’ zoals het werd uitgedrukt.

Het draaiboek was afgekeken van dat van paleis Soestdijk, niet verwonderlijk, want de burgemeestersvrouw, jonkvrouw Ariane Margaretha de Brauw, was een studievriendin geweest van prinses Juliana en daarna, van 1934 tot 1940, haar hofdame. Bovendien gaf het echtpaar De Ranitz meer dan eens zijn muzikale medewerking aan deze jaarlijks terugkerende happening voor het hofpersoneel, hij aan de piano, zij als violiste. De chocolademelk hoorde dus ook bij de Utrechtse setting, net als Lucas 2, 1-14, voorgelezen door de burgemeester en een kerstverhaal gepresenteerd door mevrouw. Zij was het ook die de chocoladeverstreking, door haarzelf verricht onder het toezien van juffrouw Dina, voor geëindigd verklaarde en tot ieders opluchting aankondigde dat er op ‘iets anders’ werd overgegaan. Daarna was het de bedoeling dat er een algemene wisseling van plaatsen op gang zou komen, een operatie die altijd weer stroef verliep. Aan het eind sprak de chef Kabinet een dankwoordje en was de afwas

Volkskerstzang in de Margriethal jaren 50

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

voor de dames van zijn afdeling. Al met al een feodale bedoening, die met deze eenmalige rituele doorbreking van de gezagsverhoudingen die verhoudingen alleen maar bevestigde.

Muziek in de Margriethal

Begin jaren vijftig kwam er voor de burgemeester een kerstverplichting bij, buiten de deur en grootschaliger. De Utrechtse zakenman H.J. van Loon, buitenkerkelijk maar wel gelovig, had de Stadszending van de Nederlandse Hervormde Kerk het idee aan de hand gedaan van een massale Volkskerstzang. Niet in een kerk, maar in een neutraal gebouw. Een afzonderlijk comité nam de organisatie voor zijn rekening. Op 23 december 1953 gebeurde het voor het eerst in de oude Beatrix- en Irenehal, gratis beschikbaar gesteld door de Jaarbeurs. Er waren 6.500 deelnemers, terwijl honderden mensen moesten worden teleurgesteld. 'Pers, radio, bioscoopdirecties, zangers, padvinders en stedelijke overheid droegen het hunne bij', meldt het Jaarverslag van de Stadszending. Een schot in de roos dus, het idee van een herhaling lag voor de hand. Het jaar erop werd het evenement gehouden in de Margriethal en was het bezoekersaantal opgelopen tot 7.500. De

beide eerste keren hadden de gereformeerden het nog laten afweten, maar in 1955 waren ook zij van de partij. Weer een jaar later, in 1956, waren bovendien de rooms-katholieken officieel vertegenwoordigd. De burgemeester las het kerstevangelie voor, er volgde een korte overweging van een minuut of tien en er was een koor van meer dan 600 zangers. De muziekkorpsen van het Leger des Heils en van de Politie begeleidden de zang en Mees van Huis, de bekende organist van de Buurkerk, leidde het muzikale spektakel.

In 1956 waren ook koningin Juliana en prinses Marijke onder de deelnemers. Toen in 1957 de Volkskerstzang rechtstreeks op de televisie werd uitgezonden en er flitsen van op het NTS-journaal te zien waren, was dominee A. Dronkers, toen leider van de Stadszending en een optimistisch man, ervan overtuigd dat door dit moderne medium een nieuw, gunstig klimaat voor het evangelisatiewerk was geschapen. Op den duur werd de Volkskerstzang ook weer gewoon en de jaren zestig lieten een neergaande lijn zien in het aantal deelnemers. In 1960 waren het er nog meer dan 10.000, misschien omdat kardinaal Alfrink toen de overweging hield, daarna ging het van 8.000, 5.000 naar 3.000 tot 2.300 bij de twintigste keer in 1972.² De Volkskerstzang had ken-

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift

nelijk zijn tijd gehad en werd kleinschaliger en dichter bij huis opgezet. Het was de jaren 50-manifestatie van een beginnende oecumene aan de basis. Tot dan toe was oecumenische toenadering iets geweest van kerkelijke bestuurders en redacties van theologische tijdschriften.

Erin of eruit?

Een origineel initiatief van katholieke kant in de naoorlogse periode was de oprichting van Het Portaal in het pand

Burgemeester jhr. mr. C.J.A. de Ranitz en zijn vrouw jkvr. A.M. de Ranitz-de Brauw in de woonkamer van hun huis Maliesingel 18, begin jaren 60

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Entree van Het Portaal, Oudegracht 38. De tekst in de etalage luidt 'Handen uit de mouwen, hersens erbij, heb hart voor elkaar' en het jaartal 1957.

□ FOTO N.G. SCHRAMA | KATHOLIEK DOCUMENTATIECENTRUM, NIJMEGEN

Kerstdiner voor bejaarden en invaliden in Tivoli (Lepelenburg), georganiseerd door het Leger des Heils op 21 december 1965.

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Oudegracht 38, schuin tegenover de Augustinuskerk en vlakbij de Weerdsuis, het ouderlijk huis van Augustina van Reijssen, medestichteres en priorin van de augustinessen van sint Monica. In 1964 verwierf Het Portaal bovendien de onder het pand gelegen werkelder, die als kapel/bezinningscentrum werd ingericht. Elke zondag was er een mis, en in de loop der tijd werden er heel wat kerkelijke huwelijken gesloten. De augustijn Joep Zilkens (Boxtel 1914 - Utrecht 1989) was er de directeur van en zo'n dertig vrijwilligers, in de wandeling de Portiers, onder wie ook zusters augustinessen, bemanden het dagelijks. Het Portaal was bedoeld om 'randkerkelijken' binnen boord te houden, gemengd huwendes te begeleiden, en terugkeerders en belangstellenden een laagdrempelige inloophmogelijkheid te bieden.³ En er was altijd een kop koffie voor mensen die alleen maar even op verhaal wilden komen.

Bij de oprichting werd Het Portaal beschouwd als een vooruitgeschoven post tegen de ontkerkelijking die toen al volop gaande was. Het bestuur bestond uit een zogeheten 'Lekencuratorium voor Bijzondere Zielzorg', dat was geïnstalleerd door deken Wiegerink. Aartsbisschop Alfrink hoopte dat het in Het Portaal flink zou gaan tochten, immers: 'Een Portaal is er niet om blijvend te vertoeven. Het intreden hierin is het binnengaan in het Huis des Heren.' Het zou in de loop van zijn dertigjarige geschiedenis (1955-1985) anders uitpakken. Je kunt via een portaal inderdaad naar binnen, maar ook naar buiten. Het overgrote deel van

Kerststal op het Vredenburg eind jaren 50

□ FOTO F.F. VAN DER WERFF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de mensen in een portaalsituatie was in deze jaren op weg naar de uitgang. Anders gezegd: het proces van ontkerkelijking was niet te stoppen, ook niet door zulke voor die tijd gedurfde en creatieve initiatieven als Het Portaal. Want creatief was het zeker. In de etalage prijkte telkens een prikkelende spreuk in een bijpassende omlijsting, het geheel gratis ingericht door een etaleur van C&A, met de bedoeling de voorbijgangers aan het denken te zetten. Ooit verdrongen zich er rond de 25 kuikens onder een broedlamp, met de spreuk 'Wat leeft warmt zich aan elkaar'. Een andere keer waren er een paar mattenkloppers opgehangen met de one-liner 'Helpen is beter'. In 1964 stond er een microscoop op een standaard

in de vitrine met als begeleidende tekst 'Wie een vriend zoekt zonder gebreken blijft zonder'. De etalages van Het Portaal werden een begrip in de stad. Ze werkten ongeveer als de maandelijkse 'Hefboomspreuken' van de Bond zonder Naam van Henri de Greeve, waarvan pater Zilkens het kunstje had afgekeken. Het waren stuk voor stuk doordenkertjes, maar of ze ook iets uitrichtten is de vraag.

Nachtmis en kerststal

Een manifestatie waarmee Het Portaal naar buiten trad was vanaf 1968 de drukbezochte Nachtmis in het oude Tivoli aan het Lepelenburg. Aan-

vang 24.00 uur, zang verzorgd door de Utrechtse muziekschool. En er was natuurlijk de grote levensechte kerststal op het Vredenburg, die veel bekijks trok. Maria, Jozef en het Kind stonden er 's avonds in de schijnwerpers en overdag tegen het decor van de massieve wand van het Jaarbeurscomplex en het administratiegebouw aan de noordkant van het plein. Een keer of vier in de Kersttijd werd er voor belangstellende passanten een toespraakje gehouden. Op 1 januari 1959 stortte de buizenconstructie van de stal door een krachtige Nieuwjaarsstorm in elkaar. Prompt stond er een spreuk bij van de Portaalleiding: 'Bouw zelf een kerststal'. Maar ook voorbijgangers gaven hun eigen humoristische commentaar: 'Heeft Jozef zitten slapen?' en 'Had Onze Lieve Heer de wind niet de andere kant op kunnen sturen?' Ernstiger was dat de kerststal tot twee keer toe door brandstichting werd vernield, zodat hij op den duur niet meer werd neergezet. Eind 1984 moest Het Portaal zijn deuren sluiten. Dat had twee redenen: de (bescheiden) gemeentesubsidie, die vanaf 1978 was verstrekt, werd wegbezuinigd en pater Zilkens was dat jaar de 70 gepasseerd. Het Stiltecentrum op Hoog Catharijne, dat op 2 mei 1975 was geopend, had intussen Het Portaal voor een deel vervangen.⁴

Kerstcollecte Leger des Heils in Hoog Catharijne, 1994

□ FOTO PETER KUSTERS | KATHOLIEK DOCUMENTATIECENTRUM, NIJMEGEN

Feestverlichting in de Zadelstraat, eind 1968

□ FOTO L.H. HOFLAND | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Strategisch geplaatste kerstpotten

Kerstbijeenkomsten waar iedereen welkom was, waren er in groten getale. Het Leger des Heils wachtte niet af wie er zouden komen, maar ging zelf op de mensen af. Het was met zijn muziek en opwekkingsliederen te vinden op strategische punten in de stad (Vredenburg, Lange Vriestraat, Stationsplein, het Hoofdpostkantoor op de Neude) en later ook op het bordes bij de roltrappen van Hoog Catharijne. En de heilsoldaten trokken, zoals heel het jaar door, in de donkere dagen voor Kerstmis gewapend met hun *Strijdkreet* en hun onafscheidelijke collectebus, de kroegen en nachtclubs in om de boodschap te verkondigen. Hun vaste bijdrage aan het stadsbeeld in de Adventsperiode waren de bekende kerstpotten, gesloten ketels opgehangen aan driepoten met het opschrift 'Leger des Heils. Voor de Kerstviering'. De heilsoldaat die erbij stond hoefde niet te bedelen, niet met een bus te rammelen en niets toe te lichten. De term 'potverteren' ging hier letterlijk op want heel de opbrengst ging op aan kerstvieringen met een feestelijke maaltijd, bestemd voor bejaarden, zieken en eenzame mensen, en aan de kerstpakketten voor 'vergeten groepen'. Die pakketten bevatten voor de oorlog eerste levensbehoeften zoals aardappelen, kool, bonen, spek en suiker.

Later ging het steeds meer om luxe voedingsmiddelen in. De rol van het Utrechtse Leger des Heils was overigens veel bescheidener en minder in het oog lopend dan die van Amsterdam, de eerste vestigingsplaats van het Leger (1887), waar ook het Hoofdkwartier in Nederland was gevestigd.⁵

Thuis en in de kerken

De straatverlichting en de versierde etalages speelden al direct na de oorlog een voorname rol. Oudkerkhof, Zadelstraat, Lijnmarkt, Twijnstraat, Vriestraat en Kanaalstraat, overal

waar winkels te vinden waren, was jaarlijks de 'decemberverlichting' aangebracht. Pas vanaf 6 of 7 december waren de etalages in kerstsefeer. Een snelle en ingrijpende decorwisseling in de warenhuizen en winkels behoorde na het vertrek van de Sint tot de vaste gebruiken. Dat is nu allemaal min of meer geëgaliseerd tot één ononderbroken reeks decemberkoopdagen. Eenvoudig omdat rijkdom in Nederland voor grote groepen gewoon is geworden en ieders inkomen tussen 1948 en 2008 is verviervoudigd.⁶ De commercialisering en de reclame zijn inmiddels uitgedijd tot een omvang die mensen in 1948 zich nauwelijks konden

Kerstverlichting kledingmagazijn Vinke (Vredenburg 40), 1966

□ FOTO ROVU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Kerstbomenmarkt op het Janskerkhof jaren 50

□ FOTO F.F. VAN DER WERFF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

voorstellen. Zo is december behalve familiemaand, wat het al veel langer was, ook gelijkgeschakeld tot 'feestmaand' zonder meer, cadeaumaand, maand van verlichting in de duisternis, van kerstmarkten en tuincentra, van eten en drinken vooral.⁷ Het religieuze en gelovige gehalte van Kerstmis leverde daarbij in en werd buitenshuis vrijwel onzichtbaar.

In veel gezinnen en op scholen werden in de aanloop naar Kerstmis de adventshuisjes ingezet, waarvan elke dag een luikje met een bijbelse voorstelling werd geopend. En in katholieke huizen en parochiekerken hing een adventskrans met vier kaarsen, waarvan er op de zondagen voorafgaand aan 25 december telkens een méér werd aangestoken. Totdat de dag voor Kerstmis de kerststal (bij rooms-katholieken) en/of de kerstboom (bij protestants-christelijken en anderen) werd neergezet.

Op kerstavond werden in de diverse protestantse kerken in de stad kerstdiensten gehouden, terwijl in de twintig Utrechtse katholieke parochiekerken in de zeer vroege morgen van 25 december, rond 5.00 uur, de nachtmis werd gehouden. Die werd later, ongeveer vanaf 1960, verplaatst naar de vooravond van Kerstmis, tussen 21.00 en 23.00 uur, zodat de 'Nachtmis' feitelijk een late avondmis was geworden. De kerken puilden die nacht uit, ook als er meerdere diensten waren.

De namiddag van 24 december was de drukste in het jaar geweest voor de pastoors en kapelaans in de stad. Van de biechtgelegenheid die op die

dag in de katholieke kerken werd geboden werd intensief gebruik gemaakt. Hele rijen mensen wachtten bij de biechtstoelen op hun beurt om het feest met een zuiver geweten te kunnen vieren. Na 1965 was van die rijen niets meer te bekennen, omdat de vroegere biechtpraktijk inmiddels was verdwenen.

Ook in het publieke domein zijn de tradities zich na de oorlog blijven vernieuwen. Toen de kerststal op het Vredenburg was verdwenen, deed de Napolitaanse kerststal in het Aartsbisshoppelijk Museum, later het Catharijneconvent, zijn intrede. En

in 2017, verscheen, meelifend op de wereldwijde populariteit van Nijntje, de Dick Bruna-stal in de Domkerk.

De belangstelling voor massale Kerstvieringen is verflauwd, maar anno 2018 staat er nog steeds een kerstpot van het Leger des Heils op het nieuwe Hoog Catharijne. En de Domklokken met de Salvator die op Kerstavond 1945 van 21 uur tot 21.15 uur voor het eerst na de oorlog klonken, zijn sindsdien niet opgehouden de kerstboodschap over de stad te beieren.

Noten

- 1 N.X.M.M. Vos de Wael, *Portret van een periode. De Ranitz als burgemeester* (Utrecht, z.j.) 9-10. Vos de Wael was chef van de afdeling Kabinet en Algemene Zaken van de gemeente Utrecht van 1965-1984.
- 2 HUA, Archief Nederlands hervormde stadszending te Utrecht, inv.nr. 25 bevat de Jaarverslagen; Gerard Siebert en Jurjen Zeilstra, *80 Jaar Stadszending te Utrecht* (Kampen, 1989) 70-71. Het deelnemersaantal van de Volkskerstzang werd jaarlijks vermeld in de Kroniek van het *Jaarboekje Oud-Utrecht*. In 1961 was ook het Landelijk Beraad van de Volkskerstzang met op den duur rond de 70 vertakkingen in Utrecht gevestigd.
- 3 HUA, Archief van de Nederlandse Provincie van de Augustijnen, inv.nr. 3936 en Archief R.K. Aartsbisdom Utrecht inv.nr. 1183 bevatten archivalia van Het Portaal; A. K. de Meijer, *Augustinus in de Domstad* (Utrecht, 1986) 62; Ronald Meijer en Rex Brico (redactie) *Het Portaal à Dieu!* (Uitgave in eigen beheer Huis ter Heide, 1984) 8-9 en 15-16. In 1955 was als doelstelling van Het Portaal geformuleerd 'om de mensen weer terug naar de kerk te leiden'.
- 4 Zilkens behoorde tot de stichters van het Stiltecentrum. Het kwam in HC ter hoogte van de altijd geopende kapel aan de Westerstraat in de vroegere Stationsbuurt. De zusters, die bij die kapel hun klooster hadden, gingen boven het Stiltecentrum wonen.
- 5 HUA, Archief Leger des Heils te Utrecht. Daar ook een volledige set van de *Strijdkreet*. De oudste Utrechtse vestiging van het Leger is aan de Weistraat/Mgr. Van de Weteringstraat.
- 6 Annegreet van Bergen, *Gouden jaren. Hoe ons dagelijks leven in een halve eeuw onvoorstelbaar is veranderd* (Amsterdam/ Antwerpen, 21e druk 2015) 16-17.
- 7 Tekenend is dat feestkenner bij uitstek Professor Gerrit Jansen zijn boek *Prettige feestdagen. Utrechtse feesten in heden en verleden* (Utrecht, 2004) besluit met het hoofdstuk 'December Feestmaand' (161).

'De overgave van de stad Utrecht in 1672' van Lambert De Hondt II is nog in datzelfde jaar in opdracht van koning Lodewijk XIV gemaakt.

□ FOTO JAN KEES STEENMAN | CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

lende Franse vorst. Daar bieden in het zwart geklede Utrechtse bestuurders half knielend in alle nederigheid Lodewijk de sleutels van de stad aan.

Ware propaganda

Gezien de afgebeelde voorstelling zal het niet verbazen dat het werk nog hetzelfde jaar in opdracht van Lodewijk XIV is gemaakt. Schilderijen van capitulerende steden zijn op grote schaal door de Zonnekoning besteld om zo zijn reputatie als glorieuze, onoverwinnelijke krijgshoofd verder uit te dragen. Kenmerkend voor al die schilderijen is een nauwkeurige weergave van de veroverde stad op de achtergrond en de sterk op elkaar lijkende voorgrondtaferelen. Dat geldt zeker ook voor het schilderij van de Vlaamse Lambert De Hondt II waarop Utrecht geografisch gezien vrij correct is weergegeven. De wat heuvelachtige voorgrond ten westen van de stad bestond echter niet, maar was een hulpmiddel om de koning en zijn mannen een belangrijke plek in de compositie te geven. Dat geldt eigenlijk voor het hele schilderij, want in werkelijkheid zijn de sleutels helemaal niet buiten de stadsmuren maar in het Utrechtse stadhuis overgedragen. En dan ook nog eens niet aan Lodewijk XIV zelf, maar aan de Franse kolonel De Rochefort. En dat is natuurlijk niet zonder reden. De Brusselse Lambert De Hondt II, die zijn loopbaan begon als leerling van David Teniers de Jonge, heeft nog meer werken in opdracht van de Fransen gemaakt. En of het nou gaat om de verovering van de Schenkenschans of het beleg van Rijnberg - twee werken van hem die nu in de collectie van het Rijksmuseum zitten -, al deze schilderijen waren als regelrechte oorlogspropaganda bedoeld waren.

Getuige van een rampjaar

Pontificaal zit de Franse koning Lodewijk XIV op zijn witte paard, zijn maarschalksstaf duidelijk zichtbaar. Triomfantelijk kijkt hij naar waar de toeschouwer van dit bijzondere schilderij moet staan. Had de Zonnekoning toen al in gedachte dat die toeschouwer ook van honderden jaren later zou kunnen zijn? Of was hij vooral bezig om zijn tijdgenoten duidelijk te maken wie er triomfeerde, wie de lakens uitdeelde in dit oorlogsjaar 1672?

De hierboven beschreven scene staat op het schilderij 'De overgave van de stad Utrecht in 1672' van Lambert De Hondt II (ca. 1645-1708/9), dat door het Centraal Museum in oktober is verworven met steun van het Mondriaanfonds en het KF Heinfonds. Het is een prachtig, levendig werk met op de voorgrond kleurrijk uitgedoste Franse militairen en op de achtergrond de stad Utrecht met zijn muren, torens en poorten en zijn vele huizen en kerken. En al zou je het snel over het hoofd zien, de handeling waar het allemaal om te doen is, begint rechts, vlak naast de door zijn witte kleding en witte paard bijna letterlijk stra-

René de Kam

Studeerde geschiedenis in Utrecht en is conservator
Stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum

Horde dronken soldaten

Naast de onoverwinnelijkheid van de Franse koning, draagt het schilderij nóg een heldere boodschap uit. Die wordt verbeeld door de drinkende soldaten links op de voorgrond en de grote Franse troepenmacht die verspreid is over de velden voor de Utrechtse stadsmuren. De waarschuwing is duidelijk: heb je je leven en je stad lief, dan kan je je maar beter overgeven, anders zal een horde dronken soldaten de stad plunderen en verwoesten. En dat de enige vrouw op het schilderij bij die wijn drinkende soldaten is afgebeeld, spreekt wat dat betreft ook boekdelen. De boodschap was bedoeld voor allerlei diplomaten en steden om verzet tegen de expansiedrift van de almachtige Zonnekoning te ontmoedigen. Niet voor niets zijn er van dergelijke schilderijen ook tal van prenten gemaakt die gemakkelijk verspreid konden worden.

Hoewel het schilderij dus een en al Franse oorlogsretoriek is, spreekt het in zekere zin ook de waarheid: veel keuzes hadden de Utrechtse bestuurders niet. Toen de Fransen eind juni 1672 voor de poorten van de stad verschenen, had stadhouder Willem III zich met zijn Staatse leger teruggetrokken achter de Hollandse Waterlinie. Bovendien verkeerde de Utrechtse stadsverdediging in slechte staat en waren er maar weinig soldaten aanwezig om de stad te verdedigen. Utrecht stond er alleen voor en hoewel de inwoners later laatdunkende 'Sleuteldragers' werden genoemd, was overgave eigenlijk de enige keuze om erger te voorkomen. Toch gingen de stedelingen met de sleuteloverdracht absoluut geen gemakkelijk tijd tegemoet, want overgave alleen bleek niet voldoende om de Fransen tevreden te stellen. Zo werd

tegen de afspraken in de Dom weer ingericht voor de katholieke eredienst. Een veel grotere wissel trokken echter de enorme bedragen die de Fransen opeisten om te voorkomen dat ze de stad niet alsnog zouden plunderen en platbranden. Toen ze op 23 november 1673 weer vertrokken, ging het alles bij elkaar om zo'n f 630.000,-. Een waar kapitaal, en de stad bleef dan ook totaal berooid achter.

Belangrijke aanwinst

'De overgave van de stad Utrecht in 1672' verwijst niet naar het meest vrolijke moment uit het Utrechtse verleden, maar het is wel een belangrijke aanwinst voor de historische collectie van de stad. Het is een, zij het sterk gekleurd, ooggetuigenverslag van een cruciale beslissing uit de stedelijke geschiedenis, die enorme consequenties had. Zo werden de Utrechtse nog op de dag dat de Fransen waren vertrokken door de Staten-Generaal van verraad beticht. De stad werd onder militair gezag geplaatst en het zou nog maanden duren voordat zij weer tot de unie werd toegelaten. Maar terwijl de Utrechtse nog aan het bekomen waren van alle ellende, diende de volgende ramp zich al aan. Op

De Zonnekoning op zijn witte paard met rechts de nederige Utrechtse die hem de sleutels van de stad aanbieden.

□ FOTO JAN KEES STEENMAN | CENTRAAL MUSEUM UTRECHT

1 augustus 1674 veranderde een van de zwaarste zomerstormen die West-Europa ooit gekend heeft, de stad in een grote puinhoop. Door de brandschatting van de Fransen was er echter geen rooie stuiver meer in de stad te vinden om de schade te herstellen. Daardoor zou het Rampjaar nog lang nadreunen in de Utrechtse straten, en misschien zelfs wel tot vandaag de dag. Want zouden de romaanse torens van de Pieterskerk wel zijn opgeofferd als er voldoende geld was geweest om de stormschade te herstellen? En wat te denken van een mogelijke herbouw van de kerk van het Duitse Huis of nog een stapje verder: het schip van de Dom?

Tot half januari is 'De overgave van de stad Utrecht in 1672' te zien in de aanwinstenzaal van het Centraal Museum. In de zomer van 2020 zal het schilderij ook een belangrijke rol spelen in de grote tentoonstelling 'De ommuurde stad', waarin de geschiedenis van de Utrechtse stadsverdediging op allerlei manieren zal worden verteld.

Diepere dimensie Utrechts drama

De 28-jarige Utrechter Gerard van der Hal raakte als soldaat in mei 1940 zwaargewond bij de pogingen van het Nederlandse leger de Duitse bezetter in zijn opmars te stuiten. Als invalide in een rolstoel keerde hij terug bij vrouw en zoontje in de Petrarcalaan in Oog in Al. In april 1943 werd het gezin vermoord in het vernietigingskamp Sobibor.

Dick de Mildt, die tientallen jaren later in dezelfde straat woonde, reconstrueerde de dramatische

geschiedenis van het joodse gezin Van der Hal. Dat verhaal vormt echter alleen het eerste hoofdstuk van een fascinerend en belangwekkend boek. De overige drie hoofdstukken zijn gewijd aan de vraag wie de mannen waren die van hoog tot laag verantwoordelijk waren voor de nazigruwelen waarvoor vanuit het perspectief van oorlogsvoering geen enkele noodzaak bestond. De Mildt baseert zich op grondige kennis van de literatuur en van de gerechtelijke dossiers van de naoorlogse processen tegen oorlogsmisdadigers. Hij laat zien dat de beeldvorming over de daders veelal bepaald werd en wordt door de opvatting 'Weil nicht sein kann, was nicht sein darf' ('wat niet mag bestaan, dat kan ook niet bestaan'). Daardoor wordt ons het zicht ontnomen op de alledaagsheid van de daders en het opportunisme en egoïsme dat hen tot hun daden bracht. Eenzelfde mechanisme stelt hij vast in de kritiek op Hannah Ahrendts analyse van nazikopstuk Adolf Eichmann als de verpersoonlijking van de 'banaliteit van het kwaad'. Zo banaal, dat het ook om onze vriendelijke, onopvallende buurman had kunnen gaan.

Dick de Mildt, Straatgenoten. Een drieluik over de maat der dingen. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2018. ISBN 978 90 8704 711 5. 167 blz., € 19,-.

Thuis voor homo's en lesbo's

Eind 1981 vatten Jan Scheepstra en Ton Alkemade, toen 22 en 25 jaar oud, het plan op om de eerste Utrechtse homodiscotheek te beginnen. *De Roze Wolk* in een kelder aan de Oudegracht moest een intieme, tolerante en positieve uitstraling krijgen, toegankelijk zijn voor een gemengd publiek (mannen, vrouwen, homo, lesbo,

hetero, jong en oud) en er moest goede muziek te horen zijn. Die doelstelling is - zo valt te lezen en te bekijken in een aanstekelijk boek - bijna 25 jaar lang grotendeels gerealiseerd. 2,5 jaar na de opening kreeg De Wolk op de hoek van de Oudegracht en het Jacobskerkhof met *Café De Wolkenkrabber* een bovengrondse zusteronderneming (nu *Café Kalff*). Beide gelegenheden trokken vanaf het begin een grote en trouwe clientèle. Voor vele homoseksuele en lesbische

bezoekers werden Wolk en/of Wolkenkrabber een tweede thuis waar ze - anders dan in vele andere horecagegelegenheden - zonder problemen zichzelf konden zijn. Het succes was mede te danken aan het enthousiasme en de betrokkenheid van de eigenaren en het personeel waarvan de meeste leden afkomstig waren uit de eigen klantenkring. Historica en oud-medewerker Adrianne Dercksen, die ruim 60 medewerkers en klanten interviewde, tilt het boek uit boven het niveau van nostalgisch herinneringsalbum door de geschiedenis van Wolk en Wolkenkrabber vlotjes te verbinden met 25 jaar Nederlandse en Utrechtse homo- en lesbische geschiedenis. *Adrianne Dercksen, Roze Wolken Nachten. Homodisco De Roze Wolk en homocafé De Wolkenkrabber Utrecht 1982-2006. Utrecht, Evert van der Veen, 2018. ISBN 978 90 828578 1 8. 191 blz., € 24,95.*

Drie maal Hollandse Waterlinie

De onvolprezen reeks boekjes over de Nieuwe Hollandse Waterlinie is inmiddels uitgegroeid tot 21 deeltjes. Twee van de nieuw verschenen afleveringen over Utrechtse forten (Blauwkapel en Vechten) zijn aanzienlijk dikker dan de gebruikelijke 40 of 48 bladzijden. Blauwkapel is het enige fort met een dorpje binnen de wallen. De geschiedenis daarvan gaat terug naar de 14e, mogelijk zelfs de 11e eeuw toen het Huis te Veen

gesticht werd in de ontginning Oostveen. De naam van dorp - aanvankelijk Voordorp geheten - en fort verwijzen naar de 16e-eeuwse kapel waarvan plafond, deuren of lestenen mogelijk ooit (grijs)blauw waren. Als militair bolwerk bestaat Blauwkapel sinds 1787 toen de patriotten in Utrecht begonnen met de aanleg van een inundatielinie rond de stad. Hoewel de historie van dorp en fort sindsdien vermengd zijn, worden ze in het boekje grotendeels gescheiden behandeld.

Het boekje over het Fort bij Vechten brengt drie geschiedenissen bijeen. Oudste onderdeel, daterend van rond het begin van onze jaartelling, is het Romeinse Castellum Fectio waarvan voor de huidige bezoeker de contouren zijn gereconstrueerd. In de betonnen plinten waarmee dat is gebeurd is informatie verwerkt over het castellum waaraan de buurtschap en later het fort Vechten hun naam ontleenden. Centraal in het boekje staat de historie van het fort (gebouwd vanaf 1867), zoals in alle delen fraai geïllustreerd met oud en nieuw beeldmateriaal. Het hoofdstuk over het museum is vooral een introductie op het fenomeen waterlinie, dat nergens ter wereld ontwikkeld is op een met ons land vergelijkbare schaal.

Fort Honswijk, waarvan vooral de ronde bomvrije toren nog steeds imponeert, dateert uit de jaren 40 van de 19e eeuw en werd, zoals bijna alle waterlinieforten, daarna verschillende keren verbouwd en heringericht. Samen met Fort Everdingen moest Honswijk de rivier de Lek in tijden van oorlog afgrenzen voor scheepvaart en de Noordelijke Lekdijk beschermen

tegen aanvallen uit het oosten. En net als bij de andere forten kwam het tot enkele mobilisaties (1870, 1914 en 1940) maar vrijwel niet tot gevechtshandelingen.

Fred Gaasbeek, Dorp en Fort Blauwkapel, onlosmakelijk verbonden; Chris Will en Dirk de Groot, Castellum Fectio - Fort bij Vechten - Waterliniemuseum; Huub Gitz, Fort bij Honswijk. Amsterdam, Uitgeverij Stokerkade, 2018. Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks; respectievelijk 160, 96 en 40 blz., € 9,95, € 9,95 en € 7,50 plus € 3,- verzendkosten (alle drie samen voor € 19,50 incl. verzending). Bestellen via www.stokerkade.nl.

P.H. Ritter als cultuurbemiddelaar

Op www.boekwinkeltjes.nl stonden vorige maand 463 exemplaren van zijn boeken te koop, antiquarische winkeldochters van P.H. Ritter (1882-1962). Nu is deze ongelooflijk productieve Utrechtse letterkundige, criticus, schrijver, journalist, ambtenaar en radiopresentator grotendeels vergeten, maar tijdens het interbellum was hij 'de Groote Onvermijdelijke' als het erom ging een groot publiek te informeren over literatuur en later ook filmkunst.

Dat deed hij in zijn literaire rubriek in het *Utrechtsch Dagblad* waarvan hij van 1918 tot 1934 hoofdredacteur was, als docent en spreker aan de Utrechtse en andere volksuniversiteiten, in zijn wekelijkse radorubriek voor de AVRO (1928-1940 en 1946-1957) waarmee hij een landelijk publiek bereikte, in een enorme reeks boeken en brochures en tijdens talloze eenmalige optredens.

De publieke man is een proefschrift gewijd aan Ritter als 'cultuurbemiddelaar'. Het is géén biografie, al vermeldt Alex Rutten en passant veel biografische feiten, maar een onderzoek naar Ritters ideeën over en praktijk van cultuuroverdracht naar een groot publiek. In het - op de theoretische inleiding na - vlot geschreven boek maakt Rutten duidelijk dat literair-historisch onderzoek enthousiaste cultuurbemiddelaars als Ritter tot nu toe ten onrechte verwaarloosd heeft. Dat geldt ook de eigentijdse middelen - dagbladrecensies, cursussen, lezingen, filminleidingen, radiopraatjes - die hij en zijn collega's gebruikten om cultuur voor een groot publiek (in de praktijk vooral de sociale middengroepen) bekend en toegankelijk te maken.

Ritter die zichzelf wel eens spottend een 'handelsreiziger in volksveredeling' noemde, leed onder het door hem als zodanig ervaren gebrek aan officiële positieve erkenning. Hij werd niet genoemd in contemporaine literatuurgeschiedenissen en hij verwierf niet de door hem zo begeerde hoogleraarstitel. Zelf beschouwde hij zijn carrière daarom als 'mislukt'. Vanuit een ander perspectief gezien kunnen we die, zo maakt Rutten duidelijk, ook als 'zeer geslaagd' beschouwen.

Alex Rutten, De publieke man. Dr. P.H. Ritter Jr. als cultuurbemiddelaar in het interbellum. Hilversum, Literatoren, 2018. ISBN 978 90 8704 730 6. 277 blz., € 29,00.

Bouwen aan stationsgebied

In 2000 strandde het Utrecht Centrum Project (daarvoor Utrecht City Projekt) en startte, op gang getrokken door Leefbaar Utrecht, de toen grootste partij in de gemeenteraad, het stationsgebiedproject. Er kwam een referendum onder de Utrechtse bevolking (visie 1 versus versie A) en de uitslag daarvan - de 'groene, ruime' variant A won - moest leidend zijn voor de ontwikkeling van het

gebied tussen Merwedekanaal en Oudegracht.

Hoe 20 jaar bouwen en verbouwen verlopen en beleefd zijn, is onderwerp van een bijzonder boek. Het vergelijkt de transformatie van het stationsgebied met een ingewikkelde 'openhartoperatie', omdat station, Hoog Catharijne en andere voorzieningen tijdens de renovatie gewoon moesten blijven functioneren.

Operatie open hart is geen beschrijving van dat gigantische project, al bevat het boek wel een zeven pagina's tellende tijdlijn van belangrijke gebeurtenissen en tussentijdse resultaten. Voor geschiedschrijving - het project is ook nog lang niet af! - is het nog te vroeg, aldus Ed van Eeden. In plaats daarvan inventariseerde hij door middel van 60 interviews meningen en ervaringen van bestuurders, politici, ambtenaren, stedenbouwkundigen, architecten, ondernemers, journalisten, buurtbewoners, actievoerders en anderen die nauw bij de ontwikkeling van het stationsgebied betrokken waren of nog zijn. Al dat materiaal leverde een duizelingwekkende reeks van citaten op die min of meer chronologisch en thematisch geordend zijn.

Voor latere historici zal dit boek ongetwijfeld een onmisbare bron worden, van de lezer van nu wordt een meer dan gemiddelde interesse, redelijk wat voorkennis en een behoorlijk uithoudingsvermogen gevraagd. Wie dat op kan brengen, zal zeker het nodige leesplezier en enkele nieuwe inzichten aan dit boek overhouden.

Ed van Eeden, Operatie open hart. Twintig jaar bouwen aan het Stationsgebied Utrecht. Utrecht, Stichting Matrij, 2018. ISBN 978 90 5345 540 1. 352 blz., € 19,95.

Ook verschenen

Hans Buiten en Peter Staal, **Het avontuur van de ANWB. 135 jaar onderweg**. Bussum, Uitgeverij Thoth, 2018. ISBN 978 60 6868 759.0. 192 blz., € 24,95 (leden ANWB € 19,95). De geschiedenis van de in Utrecht opgerichte vereniging (van 290 leden in 1883 tot 4,4 miljoen nu) liep parallel aan die van het Nederlandse verkeer en toerisme én had daar grote invloed op. Aantrekkelijk geïllustreerd.

Rien Dijkstra, **Het Telegram. Op zoek naar een verleden**. [Amsterdam, Brave New Books], 2018. ISBN 978 940 2172188. 309 blz., € 24,02. Reconstructie van de levensgeschiedenissen van 26 Utrechtse communistische functionarissen en kaderleden die op 26 augustus 1941 door de nazi's gearresteerd werden. Zeventien kwamen om in gevangenschap. Met uitvoerige algemene hoofdstukken over de context van hun leven: de strijd om het bestaan in het interbellum, leven in Utrecht, de oorlogsjaren en de kampen waar ze verbleven.

Henk Meeuwsen springt over OSV-keeper
Engel in een poging de bal te bemachtigen.

Daniël Blom

Projectmedewerker bij Het Utrechts Archief

De stills uit het DOS-filmpje zijn gemaakt door
Lloyd Davies van Het Utrechts Archief.

Promotie in oorlogstijd: ‘D.O.S. jubelt!’

*Bezoekers van de expositie ‘Utrecht op film’
in Het Utrechts Archief brachten dit voorjaar
een filmblik mee met daarin - zo bleek na het
leggen van een historische puzzel - een uniek
document: een film over de promotie van de
Utrechtse voetbalclub DOS in 1944.¹*

Voetbalclub Door Oefening Sterk werd in 1901 opgericht. Het grootste succes behaalde de club door in 1958 kampioen te worden van de eredivisie. In 1970 fuseerde DOS met Elinkwijk en Velox tot FC Utrecht. De fusieclub kwam te spelen in stadion Galgenwaard dat tussen 1936-1970 al de thuisbasis van DOS was. Afgezien van het vaak gememoreerde kampioenschap in 1958, zijn de successen van de club enigszins in de vergetelheid geraakt. De recentelijk aan Het Utrechts Archief geschonken 16mm-film zorgt voor hernieuwde aandacht voor een van de hoogtepunten in de clubhistorie.

Terugkeer naar voetbalwalhalla

Toen de film bij Het Utrechts Archief binnenkwam was het niet meteen duidelijk dat het een film van DOS betrof. Filmspecialist Lloyd Davies moest het vastgeroeste blik met een schroevendraaier forceren om het open te krijgen. Toen dat gelukt was, werd zijn aandacht direct getrokken door een briefje met de tekst “DOS”.

Naast technisch werk dat nodig was om de gespiegelde negatieffilm om te zetten in een hanteerbaar positief, werd het nodige spoorwerk verricht om de achtergrond van de film te achterhalen. Uiteindelijk resulteerden al deze inspanningen in

een climax tijdens een sessie met DOS-kenners Ad van Liempt, Remco Neu en Ton de Ruiter. Daarbij kwam namelijk een krantenartikel uit 1944 naar boven, waarin te lezen valt: ‘Ten slotte kan nog worden medegedeeld, dat door dhr. Vermeulen Zondag een film is vervaardigd van de gebeurtenissen in het stadion en van de overige feestelijkheden; deze zal later voor de leden worden vertoond.’²

Met de vondst van deze informatie kwamen vele lijntjes bij elkaar en waren vervaardigingsdatum en de context van de film meteen duidelijk. De schenker van het materiaal was namelijk Ad Vermeulen (zoon van de maker). Het is niet bekend of zijn vader de film destijds daadwerkelijk voor leden heeft vertoond.

Centraal in de film staat de promotiewedstrijd van DOS tegen de Oostzaanse Sport Vereniging (OSV). Deze wedstrijd werd gespeeld op 14 mei 1944 in een zichtbaar volgepakt stadion Galgenwaard. Het was de beslissende wedstrijd voor promotie, hoewel DOS de uitwedstrijd in Oostzaan reeds met 5-0 had gewonnen. In de week voor de wedstrijd stelde het *Utrechtsch Nieuwsblad* dan ook: ‘Is het gewaagd reeds nu te schrijven, dat DOS terugkeert naar het voetbalwalhalla? Wij meenen, dat wij dit risico wel mogen nemen.’³ De in 1916 geboren filmmaker Theo Vermeulen moet hetzelfde hebben gedacht en stond met zijn filmcamera in de kleedkamer en aan de zijlijn.

Ad Vermeulen senior was ten tijde van de film uitbater van de Utrechtse Stations Bar. Deze kroeg was gevestigd in het voormalige pand op de hoek van het Stationsplein en de Leidseweg. In de bar die al sinds 1937 door Vermeulen geëxploiteerd werd, kwamen regelmatig leden van de Scheidsrechtersvereniging District Utrecht bijeen. Dit verklaart mogelijk waarom de filmmaker zo dicht bij de spelers heeft kunnen komen.

Aan de promotiewedstrijden tegen OSV gingen nog vier andere wedstrijden vooraf. De Nederlandsche Voetbal Bond (N.V.B., toen nog niet koninklijk) had vanwege de oorlogssituatie in 1944 het opvallende besluit genomen om de kampioen van de tweede klasse om promotie te laten spelen tegen de kampioen van het jaar ervoor. DOS was in 1943 kampioen geworden van de tweede

Scheidsrechter Karel van der Meer schudt handen met Piet Dumortier.

Dumortier strikt zijn veters in de kleedkamer. Naast hem DOS-erlid G.J. Ritzer.

klasse A en speelde aldus tegen de kampioen van dezelfde klasse van 1944, de Culemborgse club Vriendenschaar. OSV was in 1943 kampioen geworden van de tweede klasse B en moest het opnemen tegen de kampioen van 1944 in die klasse, de Kooger Football Club (KFC). Als winnaars van die twee uit- en thuisduels moesten DOS en OSV in Utrecht en Oostzaan de strijd aangaan voor promotie naar de eerste klasse.

NSB-burgemeester Cornelis van Ravenswaay in de kleedkamer van de Galgenwaard (tweede van links).

Kleedkamer en foute burgemeester

Bijzonder aan de ontdekte film is niet alleen dat er beelden van de promotie op te zien zijn, maar de film is ook de op een-na-oudste bewaard gebleven film van Utrechts succesvolste voetbalclub.⁴ Bovendien bevat de film het enig bekende bewegend beeld van sterspeler, international en clubicoon Piet Dumortier (1915-1945). Volgens *de Telegraaf* was hij een speler die met kop en schouders boven zijn teamgenoten uitstak. Na de uitwedstrijd tegen OSV schrijft de sportredactie: 'Hier stond een der beste voetballers van ons land, die artisticeit paart aan goede spelopvatting.' Het talent van Dumortier heeft na 1944 helaas niet lang meer kunnen schitteren. 'Rooie Piet' overleed op tragische wijze toen hij vanwege difterie in het Stads- en Academisch Ziekenhuis werd opgenomen. Hij lag daar in een zogeheten 'ijzeren long', omdat hij door zijn ziekte zelf niet meer kon ademen. Toen de stroom in het ziekenhuis op 5 april 1945 als gevolg van een bomalarm uitviel, hield ook zijn ijzeren long ermee op.

De DOS-film is ook uniek om een andere reden. In de vroeger periode van het Nederlandse voetbal zijn er nauwelijks opnamen gemaakt in kleedkamers. Om te filmen was licht nodig en interieuropnamen waren daardoor lastiger te maken. Het is dan ook bijzonder dat Vermeulen met zijn film de sfeer in de kleedkamer heeft weten vast te leggen. We zien bijvoorbeeld de voorbereidingen van de spelers en de staf in de rust en voor aanvang van de wedstrijd: aanvoerder Dumortier die zijn veters strikt, masseur Jo Thijssen en clubarts C.H. van der Linden die keeper Van Baggum een behandeling geven. G.J. Ritzer (1885-1951) blijkt in de kleedka-

D. O. S. jubelt!

Schoon het waar is, dat één zwaluw
Nog geen zomer fabriceert,
Werd door één kanariepietje
Wél dat kunststuk gepresteerd;
Of brak, na het binnendringen
In de eerste klas van DOS
Voor de Domstad niet de zomer
Plots in volle glorie los?
Majesteitelijk geschitter
Aan het voetbalfirmament
Om het heug'lijk feit, dat Utrecht
Weer een eerste klasser kent!

Ja, dat geel kanariepietje
Met den roepnaam: D.O.S.
Mag met recht en reden prat gaan
Op dit wèlverdiend succes:
Na een maandenlangen veldtocht,
Taai, verbeten, onversaagd,
Is het in het openbreken
Van Olympos' poort geslaagd,
Om den zetel te herwinnen,
Die te snel verloren ging;
Zóó werd DOS weer opgenomen
In den voetbalgodenkring!

DOS, je bent weer eerste klasser,
Onze hulde voor dat feit;
Maar... houd vast met beide handen
Wat je kreeg na zóoveel strijd;
Beter nog: blijf in de toekomst
Alles, wat je doen kunt, doen,
Opdat eens in Utrecht huize
Néerland's voetbalkampioen!

DICO

Utrechtsche Courant 15 mei 1944

mer ook een belangrijke steunpilaar te zijn. Deze uitbater van de Jaarbeursbar (hoek Vredenburg-Korte Koestraat) staat in de kleedkamer vaderlijk tussen de spelers en verstrekt hen een zakdoek met een verkwikkende vloeistof (eau de cologne?).

Hoewel Dumortier en vedetten als Gerard van Leur en linksbinnen Evert Veltmeijer (bijnaam: 'De Muis') een prominente rol in de film hebben, zijn het niet alleen deze sporthelden die hun opwachting maken. Zo is er ook een bescheiden rol voor NSB-burgemeester (1942-1945) Cornelis van Ravenswaay. Hij komt de spelers in de rust opzoeken in de kleedkamer. Zoals in de film te zien is, probeert DOS-speler van het eerste uur en toenmalig bestuurslid H. Gomersbach zich een houding te geven wanneer de burgemeester naast hem in de deuropening verschijnt.

De beelden van de wedstrijd zelf tonen een regenachtige dag. Op het moment dat de spelers het veld betreden, staan persfotografen al klaar om de aanstaande promovendus op de gevoelige plaat vast te leggen. DOS speelde in de Galgenwaard met dezelfde opstelling als de week ervoor in Oostzaan. Op de film zien we aanvoerder en midvoor Dumortier het eerste het veld betreden. De

ballenjongens klappen wanneer hij met de bal in zijn handen passeert. Na hem komen zijn teamgenoten. In volgorde van opkomst: mede-international Gerard van Leur, keeper Piet van Baggum, Evert Veltmeijer, Daan van Beek, Gerrit Brouwer, Dick Peeterse, Henk Meeuwssen, Arie den Iseger, Ko Siebes en Theo van Leeuwen. Peeterse zou in de tweede helft gewisseld worden voor Kraaimaat. De scheidsrechter tijdens de beslissende wedstrijd was Karel van der Meer (1905-1978). Van der Meer zou zes jaar later ook fluiten op het WK van 1950 en op de Olympische Spelen. DOS-voorzitter (en zwager van Dumortier) Piet Mackaay heeft ook een rol in de film. Wanneer het laatste fluitsignaal heeft geklonken, worden hij en zijn zwager op de schouders getild en over het veld gedragen. Dumortier krijgt daarbij de kampioenskrans omgehangen. De clubvlag wappert fier in de wind. De *Utrechtsche Courant* publiceert de volgende dag het gedicht 'DOS jubelt!', waarvan de laatste strofe al preludeert op het kampioenschap van 1958.

De volledige film is te bekijken in de filmzaal in het souterrain van Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28 en op www.hetutrechtsarchief.nl door te klikken op 'onderzoek' vervolgens op 'films' en dan te zoeken op 'DOS'. De tentoonstelling 'Utrecht op film' is verlengd tot 27 januari.

Noten

- 1 Dit artikel kwam mede tot stand door bijdragen van Ad van Liempt, Remco Neu, Ton de Ruiter en Lloyd Davies. Speciale dank gaat uit naar de schenkers van het materiaal: Joke en Ad Vermeulen.
- 2 *Utrechtsche Courant*, 15 mei 1944, p.3.
- 3 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 8 mei 1944 p.2.
- 4 De oudste beelden van de club zijn in 1938 opgenomen in Hilversum bij de promotiewedstrijd DOS-DWV. Ze bevinden zich in de collectie van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid.

Literatuur

Boer, Jaap de, e.a., *40 jaar FC Utrecht en de historie van DOS, Elinkwijk en Velox* (Rotterdam/Zeist 2010).
Gerritze, Emiel *D.O.S. 100 jaar 1901 23 maart 2001* (Nieuwegein 2001).

Leeszaal in Kanaleneiland van architect Jan van Gronsven met een kunstwerk van Jan Bons, 1966

□ COLLECTIE FAMILIE VAN GRUNSVEN

Van der Mondelezing: Utrecht bouwt 1945-1975

Op dinsdag 12 februari vindt de 34e Van der Mondelezing plaats in de Pieterskerk verzorgd door Arjan den Boer en Bettina van Santen, beiden deskundig op het terrein van Utrechtse architectuur, monumenten en jonge bouwkunst.

In hun lezing belichten zij de architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1975. Uitbreidingswijken als Kanaleneiland, Overvecht en Tuindorp-Oost verrezen onder supervisie van een groeiende gemeentelijke dienst, terwijl ondernemers nieuwe bedrijfspanden en kantoren lieten bouwen. Moderne winkelcentra speelden in op de groeiende welvaart en ook het historisch centrum zou, zo was de gedachte, niet ontkomen aan grootschalige vernieuwing.

Voor dit deels vergeten verhaal vol optimisme over de modernisering van de stad baseren Bettina van Santen en Arjan den Boer zich op literatuur- en archiefonderzoek en interviews met nabestaanden en oud-collega's van de betrokken architecten en kunstenaars. Voorjaar 2019 verschijnt van hun hand een boek over de wederopbouw in naoorlogs Utrecht.

Leden van Oud-Utrecht kunnen zich vanaf 1 februari aanmelden via de agenda op www.oud-utrecht.nl (niet-leden vanaf 4 februari). Er is een beperkt aantal plaatsen. Aanmeldingen worden verwerkt in volgorde van binnenkomst. U dient zich per persoon aan te melden.

Historisch Café

Op vrijdag 14 december houdt Victor Lansink een lezing over *Het Spoor en de Stad - 175 jaar spoorwegen in Utrecht*. De vakspecialist beeld en spoorhistorisch medewerker bij het Utrechts Archief en co-auteur van verschillende spoorhistorische boeken vertelt aan de hand van veel beeldmateriaal hoe de ijzeren gordel rond Utrecht de domstad tot spoorweghoofdstad maakte maar de stad ook belemmerde in hoognodige uitbreidingen.

Op vrijdag 11 januari verzorgt Erik Graafstal, archeoloog bij de Gemeente Utrecht, een presentatie over de opgravingen bij Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn. Hij is nauw betrokken bij deze spectaculaire opgravingen en zijn naam was eerder verbonden aan de vondst van 'De Meern 1', het Romeinse schip dat nu te zien is in het museum van het Castellum.

Lezing Spinoza in Utrecht

Op woensdag 19 december houdt Albert Gootjes, onderzoeker aan de Universiteit Utrecht (Departement Filosofie en Religiewetenschap), een lezing getiteld *Hoog bezoek: Spinoza's reis naar Utrecht*. In de zomer van 1673, tijdens de Franse bezetting van Utrecht, bracht Nederlands beroemdste filosoof enkele weken door in onze stad. Het was zijn enige verblijf buiten Holland en hij kwam in contact met de Franse generaal Louis de Bourbon, de prins van Condé. Albert Gootjes bespreekt aan de hand van nieuw bronnenmateriaal de motieven van Spinoza om deze gevaarlijke reis te ondernemen en de vraag wie hem daartoe aanzette.

Aanmelden bij Jaap van Laar, vanlaar123@casema.nl

Lezing historie bier brouwen

Op woensdag 23 januari houdt Leen Albers een lezing over de geschiedenis van het bier brouwen - met name in de provincie Utrecht. Hij voert de toehoorders langs drie 'bierrevoluties' uit de 14e, 19e en laat-20e eeuw. In de 14e eeuw kreeg bier zijn kenmerkend bittere smaak en werden Nederlandse brouwerijen belangrijke bier-exporteurs. Technische vernieuwingen maakten het in de 19e eeuw mogelijk bier smakelijker te maken en massaal te produceren. De biermultinationals die toen ontstonden zorgden ervoor dat pils nagenoeg alle andere bieren van de markt spoelde. De laatste bierrevolutie - of is het een renaissance? - begon eind vorige eeuw. Dankzij een beweging 'van onderaf' is in cafés en winkels (weer) een toenemend rijke schakering aan bieren te vinden.

Leen Albers is docent geschiedenis aan de lerarenopleiding van Hogeschool Utrecht en bij Stichting Bieropleidingen Nederland. In 2015 promoveerde hij op de middeleeuwse bierstad Amersfoort. Hij geeft cursussen voor HOVO-Utrecht over bier- en voedingsgeschiedenis.

Aanmelden bij Gerrit Huisman, g.huisman@pro-talent.nl

Het Historisch Café en de lezingen vinden plaats in de Smeeszaal van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40 Utrecht. Het café (toegang gratis) begint om 17.15 uur (zaal open 16.45 uur) de lezingen (tevorens aanmelden, entree € 5,-) om 19.30 uur (zaal open 18.45 uur).

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl